

Անդրէի, Յակոբայ Զեբեգեան, Առաքելական Սահմանադրութեանց Բ զբոյնը, եւ Ազգէի եւ Մարտոյ, Հայոց թով ոչինչ յիշատակարան կայ այդ դարերէն. եւ միանք՝ Պատարագ յանուն Ս. Գր. Լուսաւորչի՝ ինչ է, որուն բուն Հնդկականն այժմ ծանօթ է՝ Ս. Բաբէլ Անտարայի, ան նախ-բազորութեան ամենախիչ ձեւովն. Այսպէս նա-խապահելանց այն դարեր, որ Հայոց միակ յիշա-տակարանին վրայ կը խօսի (էջ 64—70) Ժխտական արդիւնք որ յառաջ բերած է ոչ միայն Պատարա-գիս, այլ շատ մ'որիշ իրաց ալ, որ Լուսաւորչի կ'ընծայուի:

Աւերի ներածութիւն մը է Բ մասն ալ խո-րագրումը “Հայոց խորհրդամատոյցը եւ դարուն վերջեր” (էջ 75—80), տեսութիւն մը Հայոց կրթութեան այն ժամանակին, Հայ պարսթեան սկզբնաւորութեան եւ մեծաւորք գրական ծագորին Մետրապեան Կոլլորի: Հայոց Պատարագամա-տոյցին բուն քննութիւնը կը սկսի Գ մասով՝ “Հայոց խորհրդամատոյցը եւ դարուն վերջեր” կամ “Բարեբեւան միակխորհրդամատոյց” (էջ 81—216): Նախ կը ճշդութիւն երկու ձեւագրաց (Լեւոն եւ Միւն-իւն) յարգը, որոնք միայն պահած են Հայոց հնագոյն եւ թանկագին Պատարագները՝ ի մի հաւաքուած: “Բարեբեւան Պատարագին աղ-բիւրները” (էջ 89—96) բաց ի այս ձեւագիրնե-րէն՝ կրկին են, Ազարանգեղոս եւ մանաւանդ Բուզանդ, որմէ Բարդուղ Պատարագին ոչ միայն մեծ հասած մը, այլ նաեւ Լուսաւորչեց Պատարագին սովորող ուսուսագիծը կրցած է Հեղինակը քաղել (էջ 97—109), այն Բարդուղի՝ որ աւելան ունէր ճիշդ մեր ձեւեր այժմ գտնուած Պատարագն՝ սխալմամբ յանուն Լուսաւորչի՝ բուն Բարդուղի եւ դարու Հայոց երախայից պատարագը կը վերա-կալմամբ այն աղբիւրներէն, որ ապէս անորից յրուած են յետոյ եւ մասամբ ծամագրոց մէջ մտած: (էջ 109—116.) Կը յաւորող է զարուս Հայոց բնագիրը՝ ձեւագրաց եւ բովանդակութեան կրկին կարգ ծանօթութիւններով, ինչպէս միւս բնագիրաց մէջ ալ, զինպը յուսարէն սկզբնագրա-թեւեւ վերջինս բիւզանդեան յետնագոյն յաւե-լուածներ առած է, (էջ 117—159) եւ կը փակուի բնագիրն մասին այլեւսլլ Գիտելագը: Հոս ստի-պուած էր Հրատարակիչը յաւելուած մ'ընել: Յիշեալ պատարագը՝ բիւզանդեան յաւելուած-ներով ծրարացած եւ այլաբերական՝ կրկին թարգ-մանուած է Հայոցմէ բեր թ— Ժ դարերուն, այս անգամ յանուն Բարդուղի: Երկրորդ խմբագրութեանս հրատարակութիւնը արեւոյ եղած Համեմատու-թեամբ եւ ծանօթութիւններով (էջ 171—216) անհրաժեշտ էր յաւելուի:

Գ Մասը, որ է “Հայոց խորհրդամատոյցը եւ դարուն վերջեր” (էջ 217—318) կը պարունակէ շուրս թանկագին բնագիրներ, որոնք ձեւագրաց մէջ կը գտնուին յաւան Սահակայ, Գրիգորի Ա տուածաւանդին, Կերդի Անդանդարացոյ եւ Ա-թանախի: Առաջինները միայն յիշեալ երկու ձեւագիրներէն ունին, վերջինը՝ որ մեր արդի խմբագրութեան “Կիւնիւն”-ն է, ուրիշ վիճակներն ալ, ի մասնաւոր խորհրդայ Անձեւագրաց եպիսկոպոսի

Պատարագան ինչեւէ: Հաս մեծ ինտիմ յուսու-ցած է Հեղինակն այդ ամէն կողմանէ նշանաւոր եւ փոժի բնագիրներէն, անոնց իւրաքանչիւր յատուկ բացատրութիւնքն պարզել ու լուսա-բանել շնորհած է՝ բոլոր համարապէս գտնուի Գր. Նազիւնագոյւլ գրութեանց մէջ վերստին գտնու-լու շնորհով: Այս ճիշդ աւելորդ տեղ չէ, այլ իրեն ապացոյցը՝ Հեղինակին կարծեաց այս պատա-րագաց ծագման մասին, որ կը բացատրուի սո-րիշ հասար խորագրով Գ մասին՝ “Նազիւնագեան շուրս խորհրդամատոյցը, Ե Սահակայ բնագիրը միայն “Լուսաւորչեց, պատարագներ են” սկսելով Աս-նանէն: Պէտք էր ուրեմն շնորհ վերահայտել եւ դարս վերջերս ալ Հայոց “Երախայից” պատա-րագն, անոր հետքերը փնտռելով բովանդակ մեր եկեղեցական—պաշտամուն գրականութեան մէջ, Հեղինակին յաշուած է իրականաւոր ուսուսողի մը հանել այս թերի մասերուն, նաեւ քաղցրացած բնագրին այլեւսլլ մասեր հաւաքուել: (էջ 304—18):

Չորս բնագիրներն են յատկապէս Աթանախի անանանուածն էին նաեւ: “Հայոց խորհրդամատոյցը Զ դարուն սկիզբներէն մինչեւ Ժ դարուն վերջեր” որ գրքիս եւ մասն է, միանգամայն “Գիտելիք Նա-զիւնագեան Պատարագաց վրայ” (էջ 319—340.) Արդէն նախինքն բնագիրներու ծանօթութեանց մէջ շնորհակալ էր Հեղինակն մի առ մի նշանակել այն կէտերն, որ ապացոյց էին ասոնց հեղինակին եւ թարգմանիչին, անոնց գրուելու եւ թարգմա-նուելու ժամանակին: Հոս նոյն իրողութիւնները կը մնար վերջնական եղբայրութիւններ հանել, երկու կ'ըլլար թէժ մի առ մի այս ինչորդերը հոս պարզել ուղեղին: Գիտնականները հետեւեալ կէ-տերն են, այսինքն նախ՝ Հայոց թով այս բնագրաց գործածութեան հետքեր եւ կոյմանք կը գտնուի վերջին գրութեան վեր լեւելով մինչեւ եւ դարուն վերջերն, ուր կանգ կ'առնուին ամէն հետքեր: Իս-այս բնական է. փասն էր երկրորդ՝ ասոնց Հայոց մէջ գործածութեան մեծածառնոյն եւ թարգմանողն է նոյն ինքն Յովհանն Մանուէլ: Երրորդ՝ Տալիս-կան շին ասոնց, այլ յաւելու, որոնց բնագիրները թէպէտ կորսուած են, բայց կան տակուին քանի ին հաստատուութեան: Զորրորդ՝ Կ—դարակէնց եկեղե-ցոյն են ասոնց, ինչ գրքի մէջ ամփոփուած էր սկզբանէ ինչպէս սովորութիւն էր նոյն եկեղեցոյ նաեւ ուրիշ եկեղ. գրող համար ալ հաւաքումներ ընել: Եւ այնպէս միահաղայն թարգմանուած հայերէնի. եւ վերջապէս Այլ ալ հնդկական անին, այսինքն Գր. Ասո—մանէն Նազիւնագը, որով նաեւ ասոնց մեծ յարգը յերեւան կու գայ:

Հոս կը լինիսլլ ըստ ինքեան Հեղինակին մասը ներկայ երկարութիւնն մէջ: Յաջորդները մեծա-

՝ Պէտք չէ այս ըստի Պատարագները չիտի՞ն Գրե-գորի եւ Կերդի անուններով գտնուած եղբայրական են բնագիրներուն հետ: որ բոլորովն ուրիշ բան են, եւ ասոնց կէս արժեքը չունին: Ասորակն ձեւագրաց ծուլացող մէջ կը յիշուին Պատարագն “Աթանախ” եւ Գր. Նազիւնագոյւլ, ըստ երեւուի Գր. Կերդի յետնանոյն այս հայկականաց հետ: Ասոնց ժողովարարաց հրատարակած չլլողով, ինչպէս Հրատարակելն աւել տեղեկութեան մ'առնուել եւ ոչ համ-մատուել 8-ն այս մասին էջ 270—71 եւ 340 Եւսն:

գլխի մասամբ Հրատարակչին յուշելուան են՝ զբերին թերի մասը լրացնելու նպատակաւ: Ինչպէս Յուշաց լրով հին պատարագները կամ տեղի տուած են նոր Բէ-շն-Գէ-նա ձեւերու կամ հինքերը կերպարունակի եղած են նոր ծախակոց համամասն եւականութեամբ, նոյնպէս պատահած է Հայոց ալ, որ թողով Հնադպիքն յարած են նոր Բիւզանդեան խորհրդամաստայններն՝ Կիլիկիացոց Ժամանակ: Այս կարգէն են թարգմանութիւնքն պատարագաց յառնուն (նոր) Բարդղի, Ոսկեբերանի եւ Կր. Տրամախոսի («Կտխարբերոյց»), Ինչպէս նաեւ յԱսորոց՝ Պատարագքն յառնուն Յակարայ Տեառնեցոց եւ Իգնատիոսի Ատուածազգեցի, վերնադէս Հռոմեայեցոց Պատարագն են հայ Միաբանոցայ Միառայ՝ այլեւայլ խմբագրութեամբ: Այս ամէնը քննուած եւ հրատարակուած են երկարթուրութեանս Զ Մատին մէջ, որ է «Ուրիշ խորհրդամաստայցք Ժ դարէն մինչեւ ԺԳ դարուն վերջը» (էջ 341—500):

Նկարելի եւ որ երկար գարեբու ընթացքին մէջ միանշան եւ անփոփոխ մնար Հայոց սիրական պատարագն՝ որ ամէնէն աւելի գործածականն էր, այն թիւնուն «Մեծանորի» եղածն Կեանքից եկեղեցւոյն, Մանդակունիին թարգմանուած եւ տալուին իւր հնագոյն ձեւին մէջ Ժ դարուն խորթոյց Մեծանորայց Մեկնութեան մէջ հիւստան: Բիւզանդեան կարկատանց շրջան մնացած չէ առանց ազդեցութեան, են շրջ մը յառաջ յիշուած Պատարագներէն ի մանաւորի Ոսկեբերանիին (եւ նաեւ Հռոմեայեցոցն) մեծամեծ մասեր փոխ առած են ասոր, որ այժմ պէս ոչյալներպած է մինչեւ Բիւզանդեան նկարագիրը գերիշխող դարձան: Եւ հետզհետեւ աւելի փոփոխելով հասած արդի ձեւին, զորունիքն այժմ՝ Իբրեւ՝ սխալ կարծեօք՝ միակ է անփոփոխ մնացած Պատարագ Հայոց: Մեր Սովորական Պատարագին ամէն այս կերպարանափոխութիւնքն կը ներկայացընէ գրքին է մասը, կամ՝ «Հայոց այժմեւ խորհրդամաստայց ԺԱ դարուն սիրդերներէն մինչեւ ցայսօր» (էջ 501—721:) Այս յաւելմանց եւ փոփոխութեանց առաջին կամ տկար առաքնանաւորութիւնը կը տեսնենք Վատիկանոյ հայ ձեռագրի մը մէջ, որմէ գրուած է քաղաւանդ բնագիր մը՝ «բառ Վատիկանեան օրինակին» (էջ 501—507): Ըստ աւելի մեծ յեղափոխութիւն կը տեսնենք կատարուած Լամբրոնացոյ օրով եւ իւր իսկ ձեռագր, որուն վրայ աւելի բնագրաձայն խոսուած է՝ դնելով նաեւ ուրուագիծ մը պատարագին առ Յովհ. Մարմիշեցւոյ (էջ 513—518) եւ իշխմանքն բնագիրն Լամբրոնեան Պատարագի. (էջ 519—556:) Կը մնար ասիկէ ետքն բնագրաձայնութիւն խօսիլ մեր Պատարագի՝ «Հատարակ Օրինակին» կամ արդի ձեւին վրայ, «Տեղեկութիւնք» բաժինն (էջ 557—616) այս մասին ամէն կարեւոր գիտելիքները կը պարունակէ: Հնագոյն ձեռագիրները տակաւին բաւական տարեբարութեամբ ունին մեր Պատարագն, որոնց ուրուագծերը գրուած են կարգաւ: Եւ որոնք կը ցուցնեն նոյն խորհրդատեարեան հետզհետեւ գարեւանայն, այսպէս Ուրուագիծ Լիւնան օրինակին (էջ 561—566), Կիլիկեան Օրինակին կամ B (էջ 569—573) եւ նոյն խմբի DF ձեռագրաց

(էջ 574—582): Միւս բազմաթիւ ձեռագրաց ալ փոփոխ աղբյուր ձգուած է, ինչպէս նաեւ աղաղութեանց կրիին խմբի տարբերութիւնքն մի առ մի քննուած, մեր Պատարագի հրատարակութիւնքն ու օտար լեզուներով թարգմանութիւնքն նշանակուած են: Լեւոնտայն հրատարակութիւն մը Հայոց արդի Պատարագին համամաստեամբ 50 օրինակաց կը կնքէ այս վերջին մասը. (էջ 617—721:)

Ամէնէն վերջը գրուած է «Յուշելուան» մը, որուն խորագիրը պարզ կը ցուցնէ անոր ներքին բովանդակութիւնը, այսինքն՝ «Տաճարք, Հանդերձք եւ Կահլք Սբարկութեան առ հինիս Հայոց փոքր ի շատեւ» (էջ 723—471) Որչալ ալ «Փոքր ի շատեւ», գոնէ պարծառ դադարաւ մը կու տայ Հայոց եկեղեցեաց ներքին մասանց, պաշտաման զգեստուց՝ կամուկիսէն մինչեւ ցղպիւր, սեղանոց կահուց եւն. եւ բոլորովին նոր լոյս կը տնոէ այս ամէն կէտերուն վրայ եւ—Ձ դարերուն համար. (վառն զի այս է Հեղինակին բուն նպատակը, միւս դարերունն անցողակի նշանակուած է): Ի լուստաւորութիւն գրուած են 8 նկարներ ալ այս մասին մէջ, որով կը փակուի գիրքը:

Ահա համառօտի գրքին բովանդակութեան դիտարկ մասերը: Չէիք կրնար հոս մանրամասնութեանց մէջ մտնել, եւ մի առ մի նշանակել բազմաթիւ խնդիրներն՝ որ երկարթուրութեան մէջ կը յուշուին ու կը քննուին հայ եկեղեցւոյ ծիսից եւ արարութիւնքն, անոր պատմութեան ու մասեւնագրութեան մասին: Հեղինակին եւ Հրատարակչին անուշը կ'ընթալեաւորէ՝ որ խորքի հմտութեամբ եւ անաչառ հետազոտիչ ոգւով գրուած է ամբողջը, որուն զարեւելք չէ տեղ տեղ մասերին շրջմաւելի վիճակեան գլխի մ'առնուլը: Կարծեօք հոյ Մատենագրութեան «Բնական Հրատարակութիւնն» մեծ յաւելումով պիտի ներկայանայ գիտական հրատարակութեան՝ այլուտ ալ հարեալ ժամաթի Հեղինակին այս գլուխ-գործոց երկրորդութեամբն:

ՅԱՐ.

ՅՅԼԵԾԵԼՆԵՐ

ՆՈՐԻՆԻՆԵՐ

1. «Արգարու զրոյցը Մ. Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ» — 2. «Ցուցակ հայ ձեռագրաց մասին. Մխթ. Վեման» — 3. Աղեքսանդր զրոյցը: — 4. Հայ եկեղեցին: — 5. «Հայ վկայը Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ»:

1. «Աճիւրդ» քննարկ Մ. Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ, Պրոֆ. Կարիբեի սոյն գործին վրայ, ընդարձակ քննադատութիւն մը հրատարակեց Aug. Burckhardt ի թերթին «Byz. Zeitschrift» 1897, II էջ 426—435: Գննադատն

¹ Հայերեն թարգմ. է Հ. Գ. Մեմեդիանէ, Վիեննա